

بررسی آرایه‌های پیشگاه ورودی (مفصل اتصال بنا با شهر) در مساجد تاریخی شیراز

سید محمد حسین ذاکری^{۱*} (نویسنده مسئول)، سیده نرگس رضانی مهران^۲، پگاه حکیم‌زاده^۳، فرناز ستوده^۴

^۱ استادیار بخش معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز
^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز
^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز
^۴ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه شهید بهشتی

(تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۱۸)

چکیده

نما و پیشگاه ورودی هر بنا، از آن‌جا که مفصل اتصال بنا با شهر است و نماد هویتی آن محسوب می‌شود از اهمیت بالایی برخوردار است. این موضوع در مساجد که از بناهای عمومی شهر ایرانی-اسلامی هستند، اهمیتی دوچندان دارد و در جذب مخاطبان و انتقال مفاهیم اسلامی تأثیرگذار است. از نظر تاریخی، ظهور آرایه‌ها در مساجد، ابتدا از محراب و دیوارهای مجاور آن شروع شد. سپس با گذر زمان به سایر اندام‌ها نیز راه یافت و در نهایت در پیشگاه ورودی، موجب جلوه مسجد از نمای رو به گذر شده است. پیشگاهی که مرز عبور از دنیای مادی و رسیدن به جلوه‌گاه معنوی است، تزییناتی را می‌طلبد که پیوند دهنده دو دنیای متفاوت باشد. چنین تزییناتی که گویی وظیفه‌ای سنگین‌تر از سایر تزیینات، بر عهده دارند، در خور شناخت، تحلیل و بررسی هستند. این مقاله با هدف بررسی شکلی و محتوایی این تزیینات و آرایه‌ها تکاشته شده است. برای این منظور سردر ورودی تمام مساجد تاریخی ثبت شده شیراز که دست‌خوش تغییرات غیراصولی نشده‌اند بررسی شد. در ۱۶ مسجد منتخب، مطالعاتی توصیفی-تحلیلی از طریق جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و میدانی انجام شد. در پایان، علاوه بر شناسایی تزیینات مختلف اعم از آجری، سنگی، کاشی و هم‌چنین محل به‌کارگیری آنان در پیشگاه هر مسجد، نقوش، خطوط و مضامین مورد اشاره نیز مورد موشکافی قرار گرفت. در نهایت مشخص شد که کاشی‌کاری بیش‌ترین، و تزیینات آجری کم‌ترین سهم را نسبت به سایر تزیینات در مساجد شیراز به خود اختصاص داده است. تزیینات سنگی با وجود به‌کارگیری در دوره صفاریان، در دوره‌های بعد از پیشگاه مساجد حذف شد، اما از دوران قاجاریه به بعد دوباره در تزیینات دیده می‌شود. مقرنس که از دوران صفویه به بعد از تزیینات رایج پیشگاه مساجد شیراز بود، همواره با هم‌نشینی کتیبه همراه بوده است. کتیبه‌هایی که در آن بیش از همه مضامینی دیده می‌شود که بر اقامه نماز و اوقات آن تأکید داشته‌اند.

واژگان کلیدی: شهر ایرانی-اسلامی، پیشگاه، مسجد، تزیینات، معماری شیراز.

انعکاس دهنده محتوای حیاتی شهر است. مشخصات این عناصر آن گونه که قابلیت نقش بندی و تأثیرگذاری بر قوه درک بصری ذهن را داشته باشد موجبات القای حس مکان، درک فضا و معنادار کردن فضا را فراهم می آورد (ابراهیم زاده و دیگران، ۱۳۹۲).

جهانشاه پاکزاد، نما را سطوح تشکیل دهنده هر بدنه نامیده و معتقد است که هر نما جزئی از بدنه است که پوسته یا پوسته های ظاهری بنا یا ساختمان را تشکیل می دهد. نما در واقع عاملی است که درون ساختمان را از بیرون آن جدا می کند و به طور مستقیم بر کارکرد و ارزش خیابان و میدان موثر واقع می شود. اگر به نمای کلی ساختمان بدون در نظر گرفتن نمای دیگر ساختمان های شهر توجه شود، همگونی نمای شهری در مجموع از بین می رود. در طول دوره های مختلف طراحی شهری صاحب نظران بسیاری به بحث پیرامون نمای جداره ها به عنوان عنصری مهم برای افزایش ادراک زیبایی و ارتقای سطح کیفیت فضای شهری پرداخته اند (موسوی و صادقی، ۱۳۹۵: ۱۰۲).

جایگاه و علت اهمیت نمای مساجد در منظر شهری

در بافت سنتی شهرهای ما مسجد به عنوان یک کاربری مهم با عملکرد متنوع و متفاوت نقش اساسی را در شکل دهی به فضاها و منظر شهری داشته است. مساجد به علت قرار گرفتن در نقاط اصلی، حساس و پر ازدحام در سلسله مراتب شهری از خوانایی و نمایانی برخوردارند و در مجموع بر معماری و شهرسازی پیرامون خود تأثیر گذاشته یا از آن تأثیر پذیرفته اند. (حقیقت نائینی، ۱۳۷۶). از این رو معماری مسجد و نمای شهری مبانی نظری پربراری را عرضه می دارد که عناصر و عواملی چون تداوم و تناسب فرم هندسی رنگ، طرح و نقش را برای شفافیت بصری نمای شهری مورد توجه قرار می دهد (ابراهیم زاده و دیگران، ۱۳۹۲).

در این زمینه می توان گفت ورودی هر بنا که نشان از عملکرد داخلی آن دارد، جزئی از نما و مفصل اتصال فضای درونی و بیرونی بنا است. بنابر این سهم زیادی در برقراری ارتباط با فضای خیابان ها و میدان ها و فضاها شهری دارد. حسینی در پژوهش خود بیان می کند که: «مسجد به عنوان تجلی گاه هنر قدسی واجد حقایق امور ابدی و ازلی است، حقایقی که در نظام اشکال آن مستقر و مستتر بوده و هست. از این رو درک عنصر، مشروط و وابسته به دو بُعد نظام (طرح و نقش) می شود.» قدسی بودن هنر از آن جا ناشی می شود که مفاهیم ازلی و ابدی متعلق به عالم معقول در صور محسوس تجلی پیدا می کند. مسجد عبادت گاهی است که خانه خداست پس فضا باید خدا را در خودش حضور دهد، چون خدا صاحب خانه است و مهمان باید او را درک کند. فضا و عناصر آن باید ذات، صفات و افعال خدا را بر مبنای احادیث و صفات جلالیه و جمالیه و عدل را در نظام جست وجو کند. پس شکل مسجد باید خدا را در ذات خویش (احدیت) و در صفاتش (جلال و جمال اکبر) و در افعالش (عدل و تعادل) نشان دهد. اگر

یکی از پایه های آفرینش زیبایی در هنر ایرانی-اسلامی بر اصل تزئین استوار است، لذا یکی از مهم ترین ویژگی های معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی تزئیناتی است که در هر دوره در بناها به تناسب کاربرد بنا به کارگرفته شده است. این تزئینات، به فضاهای بسته محدود نشد و در فضاهای باز نیایش گاه بویژه در ورودی آن نمود پیدا کرد تا پیوند دو دنیای ماده و معنا، بیرون و درون نیایشگاه، را ممکن سازد.

از این رو، شناخت تزئینات در این نمود بیرونی که همان پیشگاه مساجد است و بخش قابل رؤیت مساجد در منظر شهری است، ضرورت می یابد؛ چرا که معماری مساجد امروز ما نیز نیازمند هم نشینی با محیط مادی و شهری اطراف است. از این جهت، در این پژوهش تزئینات پیشگاه تمام مساجد تاریخی ثبت شده شهر شیراز از دو حیث ماده و معنا بررسی و با یکدیگر مقایسه و آرایه های به کار رفته در پیشگاه هر مسجد از نظر نوع آرایه ها و مضامین، معرفی و تحلیل شده اند. علاوه بر این که سیر تاریخی تحول آرایه های پیشگاه مساجد مورد توجه قرار گرفته است. لذا تلاش و هدف گذاری این پژوهش، در جهت پاسخ به موارد ذیل است:

- ۱) شناسایی انواع آرایه ها و تزئینات به کار رفته در پیشگاه مساجد تاریخی شهر شیراز،
- ۲) بررسی آرایه های به کار رفته از دو حیث مصالح و مضامین (ماده و معنا).

مبانی نظری پژوهش

نمای بنا و نقش آن در سیما و منظر شهری

فضاهای شهری به طور معمول توسط تعدادی توده ساختمانی محدود تعریف شده اند که دارای حجم و سطوح قابل رؤیت از فضای عمومی هستند. بدنه ها سطحی بسته یا احجامی از بنا هستند. هر حجم به نوبه خود متشکل از سطوح مختلف است، این سطوح از بنا را معماران، نما می نامند (جلیلی صدرآباد و بلیلی، ۱۳۹۶). در طراحی شهری نیز بُعد کالبدی-زیبایی شناسی یکی از ابعاد مهم در کیفیت محیط شهری محسوب می شود. در این بین کالبد جداره خیابان های شهری از مهم ترین ابعاد طراحی تأثیرگذار بر زیبایی منظر شهری هستند. یکی از مؤلفه های تأثیرگذار بر منظر شهری نمای ساختمان-هاست. در لغت نامه دهخدا صورت ظاهری هر چیزی، آن چه که در معرض دید و برابر چشم است، منظر خارجی بنا و عمارت، فن روسازی ساختمان و ساخت نمای عمارت، تعریف شده است. فضاهای شهری از طریق نمای ساختمان ها تعریف واضح تری را به بینندگان منتقل می کنند؛ چرا که جزئیات مربوط به آراستگی و پیراستگی نماها مهم ترین ابزار و عناصر مطلوبیت بخشی به کیفیت نما هستند. نمای شهری

در ورودی و سردر: حیاط مسجد دارای ورودی‌های متعددی است که گاه هم‌چون دروازه‌هایی با اتصال گذرها و محله‌های اطراف به یکدیگر، مسجد را به صورت معبر مردم در می‌آورد. «نمای ورودی از بیرون و در گذر همگانی مردم دارای یک سردر می‌باشد» (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۴۳). اغلب دارای کتیبه با تزیینات کاشی کاری و در کم‌تر موارد نیز سنگی است.

سکو (پیرنشین): سکوه‌های آجری یا سنگی در دو سوی پیشطاق است که هنگام انتظار و رفع خستگی مورد استفاده قرار می‌گیرد

انواع تزیینات مورد استفاده در ورودی مساجد

از تزیینات اسلامی دسته‌بندی‌های متفاوتی در منابع مختلف آمده است. بزرگمهری در کتاب آمودهای ایرانی، تزیینات را از دو جنبه نقوش و مصالح دسته‌بندی کرده و علاوه بر بررسی نقوش در اشکال هندسی، گیاهی، انسانی و حیوانی و نقوش مربوط به خطوط و کتیبه‌ها، به بررسی آمودها در هشت دسته شامل آمودهای سنگی، آجری، چوبی، شیشه و آینه، فلزی، کاشی کاری، گچ‌بری و آهک‌بری پرداخته است (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹). هم‌چنین هیل و گرابر ۲ در کتاب معماری و تزیینات اسلامی به بررسی تزیینات سنگی، آجری، گچ‌بری و کاشی پرداخته‌اند (هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۱۰۱).

الف- انواع تزیینات از حیث فن و مصالح

با توجه به مطالعات صورت گرفته، عمده‌ترین آرایه‌های به کارگرفته شده در بناهای مساجد اسلامی ایران آجرکاری، شیشه‌گری و آینه کاری، منبت، مشبک و معرق، گچ‌بری، برجسته کاری روی گچ، نقاشی روی گچ، خوش‌نویسی، مقرنس کاری، یزدی‌بندی و رسمی کاری، کاشی کاری و خاتم‌سازی است (مهریویا، ۱۳۷۶، ۵۵۹). این تزیینات در سردر ورودی مساجد مفصل‌تر و متفاوت‌تر از بقیه قسمت‌های ورودی است. خطاطی کتیبه آیات قرآن و شرح ساخت و تعمیرات بنا، کاشی کاری، آجرکاری، پیچ تزیینی، کاربندی و مقرنس کاری از جمله این تزیینات است.

کاشی کاری: کاشی، خشت پخته‌ای است که روی آن لعاب داده باشند. کاشی از مصالحی است که قابلیت آمودی دارد و از آن در معماری ایران به وفور استفاده شده است و انواع مختلفی از جمله پیش‌بر، نره، دوال، زغره، معرق، زیرنقشی، مهری، هفت‌رنگ، زرین‌فام، ابر و باد، معقلی و لعاب‌دار است (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۹۴).

- کاشی زغره یا پیچ: کاشی پیچ در لبه چفد ایوان‌ها به خصوص پیشانی ورودی‌ها اجرا می‌شود و تا لبه ازاره‌ها ادامه می‌یابد (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۱۰۳).

- کاشی هفت رنگ: پس از پخت، تیشه کاری و سمباده کاری خشت‌های لعاب‌داده و چیدن منظم آنها کنار هم نقش کلی را روی آنها پیاده می‌کنند، سپس برای پخت نهایی به کوره می‌برند (تصویر شماره ۲) (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۱۰۸).

- کاشی معقلی: ترکیب آجر و کاشی را معقلی گویند. ترکیب آجر و کاشی می‌تواند جدا و در هم باشد. نقوش معقلی

نقش، این معانی را القا کند و با این معانی رابطه برقرار کند جنبه قدسی پیدا می‌کند (حسینی، ۱۳۷۶). با توجه به آن که هر ورودی دارای نقش‌های کالبدی و کارکردی است، ورودی و به طبع آن پیشگاه ورودی بر فضای شهری بی‌تأثیر نیست.

بنابراین از آن‌جا که مسجد از ارکان مهم شهر ایرانی- اسلامی است و از طریق پیشگاه ورودی با شهر در ارتباط است در این پژوهش به بررسی پیشگاه ورودی مساجد و تزیینات به کار رفته در آن پرداخته شده است.

معرفی اجزای قابل رؤیت مساجد در سیمای شهر

ابتدا نیاز است برخی اجزا و عناصر مساجد که به‌طور مستقیمی در سیما و منظر شهری، قابل رؤیت است و انواع آرایه‌ها و گونه‌های مختلف آنها معرفی شود. هرچند بسته به گونه طراحی مساجد، ممکن است اجزایی نظیر گنبد و مناره نیز در سیمای شهری قابل رؤیت باشد، ولی آن‌چه به صورت مشترک در تمام گونه‌ها (اعم از شبستانی و ایوان‌دار و گنبدخانه‌ای) در سیمای شهری مشاهده می‌شود، نمای قسمت ورودی مساجد است که اصلی‌ترین مفصل اتصال بنا با شهر محسوب می‌شود.

اجزای ورودی مساجد

ورودی مساجد چه ساده و چه پیچیده معمولاً از الگوی مشخصی پیروی می‌کنند و اغلب شامل فضاها و عناصری چون در ورودی، سردر، جلوخان یا پیشخان، هشتی، دالان و در بعضی موارد، مناره است. از آن‌جا که در این پژوهش نمود بیرونی ورودی مساجد که در ارتباط با شهر هستند مدنظر است، در ادامه، جلوخان یا پیشخان، در و سردر و سکو یا پیرنشین معرفی می‌شود.

جلوخان (پیشخان): فضایی محصور یا نیمه‌محصور جلوی ورودی مساجد که در واقع حریم ورودی است و اولین مرحله از سلسله مراتب ورودی به مسجد محسوب می‌شود (تصویر شماره ۱) (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۳). سقف جلوخان اغلب ساده و یا با کاربندی‌های آجری و یا با مقرنس تزیین می‌شود.

تصویر شماره ۱: پیشخان مسجد نصیرالملک؛ مأخذ: نگارندگان

- آجر مهری: نوع طرح دار آجرهای پیش بر آجر مهری نام دارد. این نوع آجر گاه بین دو ردیف آجر ساده و گاه در بین کاشی‌ها قرار می‌گرفتند (تصویر شماره ۶).

- آجرچینی به صورت گره و مشبک: در این نوع آجرچینی انواع نقوش گره با آجر اجرا می‌شد. در مواردی که آجرکاری در نما نقش نوررسانی را بر عهده دارد، نقوش گره به صورت مجوف اجرا می‌شدند. به این نوع آجرکاری «فخرو مدین» گویند.

- خوون چینی: یکی از انواع قواره‌بری آجری است که بالای لبه نماهای ورودی و سردرها برای ایجاد سایه روشن ساخته می‌شد. دسته ای از خوون‌ها که نقش را به وجود می‌آورند جلوتر نشسته و دسته ای دیگر که زمینه را به وجود می‌آورند عقب تر قرار می‌گیرند. که در اصطلاح محلی به ترتیب «سیر» و «گرسنه» نامیده می‌شوند (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹، ۸۲ تا ۸۹).

تصویر شماره ۴: آمود سنگی، مسجد آقار؛ مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۵: آجر پیش بر، مسجد بغدادی؛ مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۶: آجر مهری، مسجد قدس؛ مأخذ: نگارندگان

معمولاً در جدول‌های شطرنجی قابل ترسیم است (تصویر شماره ۳) (ماهرالنقش، ۱۳۹۲: ۵۲).

- کاشی معرق: معرق کاری عبارت است از قطعه‌های بریده شده کاشی که از رنگ‌های متفاوت تراشیده شده و کنار یکدیگر به شکل قطعه‌ای بزرگ در آمده‌اند (ماهرالنقش، ۱۳۹۲: ۵۰). کاشی دوال (حمیل): برای لبه‌بندی دو دسته کاشی کاری که با اختلاف سطح کنار هم قرار می‌گرفتند، کاربرد داشته است (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۱۰۲). کاشی حمیل پیرامون کاشی کاری‌ها با چفت مشخص می‌شود. این جفت‌ها گاه برجسته و فرورفته‌اند. ضخامت آن بین ۳ میلی‌متر تا ۳ سانتی‌متر است (ماهرالنقش، ۱۳۹۲: ۶۸).

تصویر شماره ۲: کاشی هفت رنگ، مسجد امام علی؛ مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۳: کاشی معرق و معقلی، مسجد بغدادی؛ مأخذ: نگارندگان

آمودهای سنگی: پایه ستون‌ها و گوشه‌سازی‌ها، تراش‌های زیبایی از آمودهای سنگی به کاررفته در اکثر مساجد است. آیات قرآنی در انواع خطوط در ترکیب با نقوش گیاهی در برخی مساجد به کار رفتند (تصویر شماره ۴).

تزئینات آجرکاری: تزئینات آجری از دیگر تزئینات به کاررفته در مساجد اسلامی است که دارای انواع مختلفی از جمله پیش‌بر، مهری، گل‌انداز، هشت و گیر، گره و مشبک، قواره‌بری، خون‌چینی، فریز و آجر تراش است که در ادامه انواع به کاررفته در مساجد شیراز معرفی می‌شوند.

- آجر پیش‌بر: آجر با اشکال خاص هندسی (چندضلعی‌ها و مثلث‌ها) یا اشکال منحنی جزو این دسته‌اند. برای تهیه آن وقتی آجر تر است شکل مورد نظر را طبق طرح می‌برند و سپس آن را به کوره می‌برند (تصویر شماره ۵).

ب- انواع تزیینات ورودی مساجد از حیث نقوش و مضامین

نقوش تزیینات مساجد اسلامی همواره تجلی مفاهیم معنوی نقش بسته در باطن بنا است و ذهن را به تجرد معنا می کشاند. از آن جا که مفاهیم و مضامین عرفانی همواره جزئی جداناپذیر از معماری مساجد اسلامی بوده است، معمار ایرانی همواره از این نقوش در جهت انتقال این مضامین بهره جسته است. این انتقال گاه به صورت کاملاً مستقیم در قالب کتیبه‌هایی از آیات و احادیث و گاه به صورت غیرمستقیم و انتزاعی در قالب نقوش نمادین اجرا شده است. از این رو، در پژوهش حاضر مضامین در دو دسته مستقیم و غیرمستقیم و یا به بیانی دیگر در دو دسته کتیبه و نقوش نمادین بررسی می شوند.

تصویر شماره ۷: خورون چینی، مسجد سیاوشان؛ مأخذ: نگارندگان

روش تحقیق

روش تحقیق در حالت کلی، توصیفی-تحلیلی است و جمع آوری داده‌ها به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته

است. پس از جمع آوری داده‌ها، به روش تطبیقی و از طریق تهیه جداول قیاسی به بررسی و تحلیل پیشگاه مساجد تاریخی شیراز در راستای اهداف تحقیق و از دو جنبه شکلی و محتوایی پرداخته شده است.

انتخاب و بررسی اولیه نمونه‌های مورد مطالعه

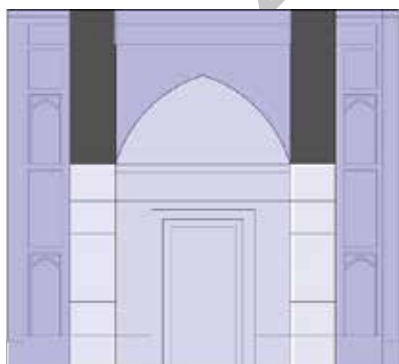
در این تحقیق، کلیه مساجد تاریخی شیراز که پیشگاه ورودی آنها حداقل دارای دو نوع آرایه بوده‌اند به استثنای مساجدی که پیشگاه آنان در طول زمان، دچار مداخلات یا مرمت‌های غیراصولی شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بررسی‌های میدانی اولیه، از تمام مساجد تاریخی ثبت شده در شیراز بازدید شد و اطلاعات اولیه از جمله نام مسجد، دوره ساخت و وجود انواع آرایه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. از بین این موارد، مساجدی در مرحله نهایی به عنوان نمونه تحقیق، انتخاب شدند که پیشگاه آنها کم آمد و یا بدون آمد نباشد و هم‌چنین مداخله غیر اصولی در آن صورت نگرفته باشد. از بین ۲۶ نمونه بازدید شده، ۱۶ مورد آن دارای چنین ویژگی بودند. در مساجد دارای دو ورودی مانند عتیق و بغدادی، آن پیشگاه ورودی مورد بررسی قرار گرفت که ورودی اصلی آن محسوب شده و دارای تزیینات بیش تری است. نتایج حاصله به صورت خلاصه در جدول شماره ۱ درج شده است. سپس در مراحل بعدی، داده‌های به دست آمده از دو حیث مصالح و مضامین مورد بررسی قرار گرفتند.

جدول شماره ۱: مساجد مورد بررسی در تحقیق

مسجد	انواع تزیینات		کاشی کاری	آجر کاری	گچ پری	سنگی	مقرنس	کتیبه		دلیل حذف مساجد
	دوره تاریخی	دوره تاریخی						دوره تاریخی	دوره تاریخی	
میرزاهادی	قاجاریه			*						کم کار بودن
مشیر	قاجاریه		۸۸	*				*		
سیاوشان	قاجاریه		۴۷	*	۵۳			*		
امام علی	قاجاریه		۱۶	*	۶۵	۱۹		*		
حاج رضا	قاجاریه			*				*		
بغدادی	زندیه و قاجاریه		۵۷	*	۴۳					
علمدار	قاجاریه			*						کم کار بودن
آقا لر	قاجاریه		۷۵	*				*	۲۵	
وکیل	قاجاریه		۸۳	*				*	۱۷	
مولا	اواخر قاجار، اوایل پهلوی		۹۰	*				*	۱۰	مداخله غیر اصولی
آقاباخان	زندیه									عدم وجود آرایه
حاج غنی	قاجاریه			*						
حاج علی	اوایل قاجار			*				*		

مسجد	انواع تزیینات		کاشی کاری		آجر کاری		گچ بزی		سنگی		مقرنس		کتیبه		دلیل حذف مساجد
	دوره تاریخی	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	
حاج نظام	صفویه و اوایل زند	*													کم کار بودن
عتیق	صفاریان	*	۹۲						۸	*			*		
قدس	قاجاریه	*	۵۱		۴۹								*		
طاهره	صفویه تا قاجار	*											*		
نصیر	قاجاریه	*	۶۷						۳۳	*			*		
حاج میرزا کریم صراف	قاجاریه														عدم وجود آرایه
حاج باقر	قاجاریه	*													
نو	۶۱۵ ه.ق	*	۷۵	*	۲۵										
آدینه خان	قاجاریه	*											*		مداخله غیر اصولی نوسازی کامل سردر
حاج علیرضا	قاجاریه														عدم وجود آرایه
فتح	قاجاریه	*													
علی	قاجاریه	*											*		کم کار بودن و نوسازی کامل سردر
شوشتری	پهلوی اول									*					مداخله غیر اصولی

الف) تزیینات کاشی کاری: «در دوران اسلامی تا قرن هفتم، کاشی کاری به صورت اندک و نگینی در میان آجرکاری‌های نما ادامه می‌یابد. ولی از قرن هشتم به اوج روایی خود می‌رسد» (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۹۵) و در تزیینات بسیاری از ابنیه از جمله مساجد اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است. برای بررسی انواع تزیینات کاشی کاری در مساجد شیراز به علت خطی بودن انواع حمیل و زغره از محاسبه درصد آنها چشم پوشی شده است. در ضمن در محاسبه درصد به کارگیری تزیینات تنها تزیینات به کار رفته در نمای ورودی در نظر گرفته شده و محل به کارگیری این تزیینات در جزرهای بیرونی، درونی و رویه روی نمای ورودی مساجد در نظر گرفته شده که در تصویر شماره ۸ نمایش داده شده است.

تصویر شماره ۸: نمای خطی مسجد مشیر؛ مأخذ: نگارندگان

با توجه به این جدول، مشخص است که تزیینات و کاشی کاری در تمامی دوره‌های تاریخی دیده می‌شود و سهم بیش تری نسبت به سایر تزیینات به خود اختصاص داده است. تزیینات آجری کمتر از تزیینات کاشی کاری دیده می‌شود ولی در همه دوران‌های مورد بررسی، نمود یافته و به‌رغم استفاده کمتر، در هیچ دوره‌ای حذف نشده است. تزیینات سنگی با وجود کاربرد داشتن در دوره صفاریان در دوره‌های بعد، از پیشگاه مساجد حذف شد و سپس از دوران قاجاریه به بعد دوباره در تزیینات پیشگاه مساجد در شیراز دیده شده است. مقرنس نیز از دوران صفویه به بعد از تزیینات رایج پیشگاه مساجد شیراز بوده و جالب آن که این عنصر تزیینی همواره با هم‌نشینی کتیبه همراه بوده است. اما تزیینات گچی تنها در مسجد امام علی دیده می‌شود. از آن‌جا که مصالح به کار رفته در پیشگاه مساجد باید در برابر شرایط جوی مقاوم باشد، منطقی است که در پیشگاه کمتر مسجدی از این آرایه دیده شود.

یافته های پژوهش

بررسی تزیینات و آمودها از حیث فن و مصالح

از آن‌جا که بررسی های اولیه حاکی از آن است که پرکاربردترین آرایه در پیشگاه مساجد مذکور است، ابتدا به بررسی کاشی کاری و سپس سایر آرایه‌ها از جمله آجرکاری، مقرنس و آرایه های سنگی پرداخته می‌شود. شایان گفتن است به دلیل نبود آرایه گچی در ورودی اکثر مساجد از بررسی آن صرف نظر شده است.

جدول شماره ۲: بررسی تزیینات کاشی کاری در مساجد مورد مطالعه

نمای سردر	نمودار دایره‌ای درصد تزیینات کاشی	حمیل (دوال)		معرق		هفت رنگ		معلقی		انواع کاشی	مسجد
		وجود دارد	ندارد	وجود دارد	ندارد	درصد	وجود دارد	درصد	وجود دارد		
		*	*	۳۸	*	۶۲	*	-	-	وکیل	محل به کار گیری
		دور زغره، لبه کاشیکاره و لبه کاشیکاری با اختلاف سطح		لبه چفد اصلی		جداره بیرونی		کتیبه مذهبی، جزر بیرونی، جزر داخلی، جزر روبرو، مقرنس			
		*	-	۴۲	*	-	-	۵۸	*	حاج غنی	محل به کار گیری
		دور کاربندی		-		جزر داخلی، جزر بیرونی، کاربندی		جزر بیرونی، فیل پوش ها			
		*	-	۵۸	*	۴۲	*	-	-	حاج علی	محل به کار گیری
		دور کتیبه مذهبی		-		جزر بیرونی، جزر داخلی		کتیبه مذهبی			
		*	-	۶۵	*	۳۵	*	-	-	عتیق	محل به کار گیری
		دور چفد اصلی (تا جزر داخلی و روبرو امتداد یافته)، دور کتیبه مذهبی		-		جزر بیرونی، جزر روبرو، جزر داخلی، مقرنس (در تخت‌ها)		جزر بیرونی، جزر روبرو، جزر داخلی، کتیبه مذهبی، مقرنس			
		*	-	۵۶	*	۴۴	*	-	-	قدس	محل به کار گیری
		دور کتیبه مذهبی		-		بیرونی		کتیبه مذهبی			
		-	-	-	-	-	-	۱۰۰	*	طاهره	محل به کار گیری
		-		-		-		جزر بیرونی بالای چفد اصلی			
		*	-	۱۲	*	۸۸	*	-	-	نصیر الملک	محل به کار گیری
		لبه چفد اصلی، دور کاربندی، لبه کاشیکاری‌ها		-		جزر بیرونی، کاربندی، مقرنس (در تخت‌ها)		جزر بیرونی، جزر داخلی، جزر روبرو، مقرنس			

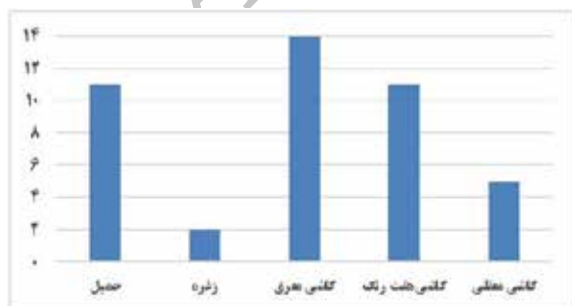

نمای سردر	نمودار دایره‌ای درصد تزیینات کاشی	انواع کاشی		مغلی		هفت رنگ		معرق		حمیل (دوال)	
		مسجد	مغلی	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت
		حاج باقر	*	۲۰	*	-	-	-	-	۸۰	*
		محل به کار گیری		فیل پوش‌ها، جرز داخلی		-		کاربندی، جرز روبرو، جرز داخلی، جرز بیرونی بالای چفد اصلی		-	
		نو	-	-	*	۴۶	*	-	-	۵۴	*
		محل به کار گیری		-		کتیبه مذهبی		جداره بیرونی، جداره روبرو		-	
		آفالر	-	-	*	۴۵	*	-	-	۵۵	*
		محل به کار گیری		-		کتیبه مذهبی، جرز بیرونی بالای چفد اصلی		جرز بیرونی		-	
		امام علی	-	-	*	۱۰۰	*	-	-	*	
		محل به کار گیری		-		کتیبه		دور کتیبه		-	
		بغدادی	*	۳۰	*	-	-	-	-	۷۰	*
		محل به کار گیری		جرز بیرونی		-		جرز بیرونی بالای چفد اصلی، جرز بیرونی به صورت نقطه‌ای		-	
		حاج رضا	-	-	*	۲۳	*	-	-	۷۷	*
		محل به کار گیری		-		کتیبه مذهبی		مقرنس، جرز بیرونی		-	لبه چفد اصلی

نمای سردر	نمودار دایره‌ای درصد تزیینات کاشی	معرق		معرق		هفت رنگ		معلقی		انواع کاشی
		موجودیت	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	درصد	موجودیت	
		*	-	۴۴	*	۵۶	*	-	-	سیاوشان
		دور کاربندی و کتیبه معرفی	-	کاربندی زیر سقف، فیل پوش‌ها	کتیبه معرفی مسجد و کتیبه مذهبی	-	محل به کارگیری			
		*	*	۷۸	*	۲۲	*	-	-	مشیر
		دور زغره و کاشیکاری با اختلاف سطح	لبه چفد اصلی	جرز بیرونی، جرز های داخلی، جرز روبرو، مقرنس	کتیبه	-	محل به کارگیری			
		*	-	۶۵,۵	*	-	-	۳۴,۵	*	فتح
		دور چفد اصلی	-	جرز بیرونی و داخلی، کاربندی	-	جرز بیرونی	محل به کارگیری			

به طور کلی در شش مسجد به کار رفته که جز در مسجد امام علی، در همه مساجد با کاشی کاری اجرا شده است (در مسجد امام علی مقرنس گچی اجرا شده است). در این میان همان‌طور که گفته شد در مساجد عتیق و نصیرالملک کاشی هفت رنگ و معرق در کنار هم، در مسجد وکیل کاشی هفت رنگ و در مساجد حاج رضا و مشیر کاشی معرق در مقرنس به کار گرفته شده است.

نمودار شماره ۱: میزان استفاده از انواع کاشی کاری در پیشگاه مساجد؛ مأخذ: نگارندگان

با بررسی داده‌های موجود مشخص می‌شود کاشی کاری معلقی تنها در پنج مسجد حاج غنی، طاهره، بغدادی، فتح و حاج باقر به کار رفته که با توجه به تاریخ ساخت مساجد که اکثراً متعلق به دوران بعد از زندیه هستند و هم چنین رواج سبک اصفهانی در این دوره، استفاده محدود از کاشی کاری معلقی توجیه‌پذیر است. معلقی در این مساجد بیش‌تر در فیل‌پوش‌ها و جرز بیرونی و به صورت ترکیب با معرق و یا به تنهایی (فقط در مسجد طاهره) به کار رفته است. ضمن بررسی‌ها مشخص شد که کاشی معرق در ۱۴ مورد از نمونه‌ها به کار رفته و به طور کلی پرکاربردترین نوع تزیینات در مساجد مورد بررسی است. در مقرنس مساجد عتیق و نصیرالملک این کاشی کاری در تخت‌ها (صفحه‌های افقی مقرنس) در کنار کاشی هفت رنگ به کار رفته است. در کاربندی که در ۴ مسجد حاج غنی، نصیرالملک، حاج باقر و سیاوشان به کار رفته از کاشی معرق استفاده شده است. کاشی هفت رنگ در ۱۱ مسجد به کار رفته که معمولاً به صورت ترکیب با معرق استفاده شده و درصد استفاده آن جز در سه مسجد عتیق، سیاوشان و نصیرالملک از کاشی معرق کمتر است. به طور کلی کتیبه‌ها اکثراً به صورت کاشی هفت رنگ اجرا شده و در شش مسجد کاشی هفت رنگ فقط در کتیبه به کار رفته است. مقرنس کاری

(ب) تزیینات آجرکاری: به کارگیری آجر در ساختمان و هم‌چنین استفاده تزیینی از آن، در جهان اسلام قرون وسطا به

آجری به فراموشی سپرده شده و همان گونه که از بررسی های صورت گرفته دریافت می شود در دوره های پس از آن در پیشگاه هیچ مسجدی تزیینات آجری استفاده نشده است. سپس در اواخر دوره زندیه و دوره قاجاریه هنر آجرکاری دوباره به عرصه تزیینات بازگشته و همان طور که مشاهده می شود در پیشگاه مساجد این دوره در شهر شیراز نمود پیدا کرده است. ورجاوند در پژوهش جامع «آجرکاری در معماری ایران دوره اسلامی» با اینکه شروع آجرکاری با آجرهای تزیینی نقش دار (یا مهری) را در دوران ایلخانی دانسته، استفاده از آجرهای تزیینی و قالبی و تراش را خاص دوران قاجار می داند. در این دوران در نماهای آجری استفاده از آجرهای تزیینی قالبی و تراش آجر در اندازه و شکل های مختلف هندسی و غیرهندسی به اوج خود می رسد.

مراتب جایگاه مهم تری از سنگ داشته است. منشأ و اهمیت و تکامل این سبک آجرکاری تزیینی هنوز تا حدودی حالت معما دارد (ایمنی، ۱۳۸۹: ۸۷). تزیینات آجرکاری در مساجد بررسی شده غالباً به صورت ساده و در تعداد اندکی از آنها تزیینات پرکار به کار رفته است. بدین منظور از آجر چینی ساده در تزیینات نمای ورودی مساجد صرف نظر کرده و تنها به تزیینات آجرکاری پرداخته شده است که نمود تزیینی بیش تری دارند.

با توجه به داده های به دست آمده از بررسی های میدانی مشاهده می شود تزیینات آجری تاریخچه ای دیرینه دارد و از دوره سلجوقیان در پیشگاه مسجد نو شیراز استفاده شده است. از آن جا که تاریخ ساخت این مسجد مصادف با اوج هنر آجرکاری در ایران است استفاده از آن در پیشگاه این مسجد کاملاً قابل توجیه است. پس از آن با پررنگ شدن هنر کاشی کاری در دوره های بعد تزیینات

تصویر شماره ۹: انواع آجرکاری، از راست به چپ، مسجد بغدادی، مسجد قدس (سردزک)، مسجد سیاوشان، مسجد امام علی؛ مأخذ: نگارندگان

نمای سردر	نمودار دایره ای درصد تزیینات آجرکاری	پیش بر		خون چینی		گره چینی		مهری		انواع آجرکاری مسجد
		درصد	نوع	درصد	نوع	درصد	نوع	درصد	نوع	
		-	-	۳۶,۳	*	۶۳,۷	*	-	-	سیاوشان
		-	-	۴۲,۴	*	۵۷,۶	*	-	-	امام علی
		۶۴,۹	*	-	-	۳۵,۱	*	-	-	بغدادی
										محل بکارگیری
										محل بکارگیری
										محل بکارگیری
										محل بکارگیری

نمای سردر	نمودار دایره‌ای درصد تزینات آجرکاری	پیش بر		خون چینی		گره چینی		مهری		انواع آجرکاری مسجد
		درصد	وجود/نبودن	درصد	وجود/نبودن	درصد	وجود/نبودن	درصد	وجود/نبودن	
		-	-	-	-	-	-	۱۰۰	*	قدس
		-	-	-	-	-	-	لبه بالای ورودی	-	محل بکارگیری
		-	-	-	-	۱۰۰	*	-	-	نو
		-	-	-	-	بالای چفد اصلی	-	-	-	محل بکارگیری

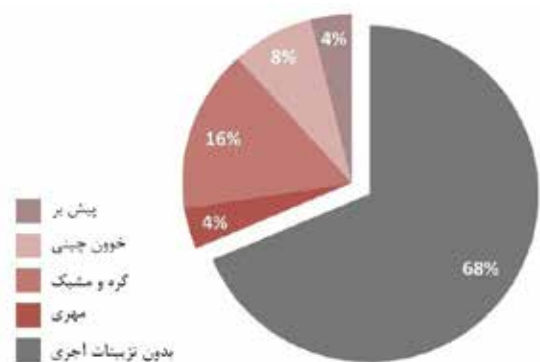
بررسی تزینات و آمودها از نظر نقوش و مضامین

معماری اسلامی با سه کار بستن تزینات در قالب کتیبه، نقش‌های هندسی و اسلیمی، می‌تواند گویای مضامین بسیاری باشد. به گونه‌ای که معماران اسلامی برای انتقال مفاهیم و مضامین مورد نظر خود به مخاطب، گاه به صورت مستقیم و از طریق درج آیات و احادیث و روایات به روی کتیبه‌ها، اقدام کرده‌اند و گاهی نیز به صورت انتزاعی و غیرمستقیم و با استفاده از نقوش تزینی و نمادین به این امر پرداخته‌اند.

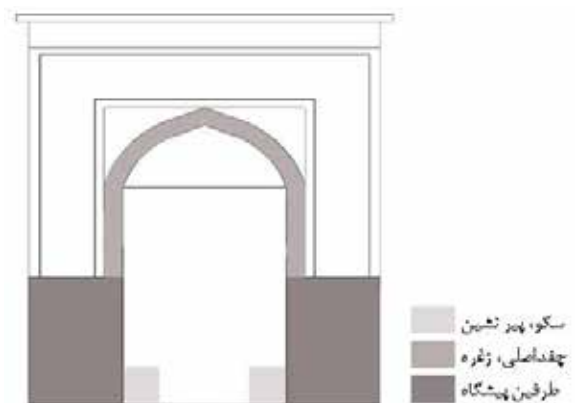
الف) کتیبه: نمایش مضامین به صورت کتیبه، پس از ورود خط کوفی به سرزمین ایران در اواخر حکومت امویان و اوایل حکومت عباسیان، به‌طور بارز در مساجد ایرانیان دیده می‌شود. امکان کاربرد این خط با انواع مصالح و نظم‌پذیری هندسی آن، این خط را دست‌مایه اصلی تزینات قرار داد و پس از آن خط‌هایی از جمله محقق، ریحان، رفاع، نسخ، ثلث و تویق نیز از خط کوفی نشأت گرفته (راضی و ملاجعفری، ۱۳۸۴: ۱۲۰۷) و به تداوم کتیبه‌نگاری در مساجد مسلمانان تا به امروز کمک کرده‌اند.

امروزه کتیبه‌های مساجد اسلامی منبع مهمی برای بررسی دیدگاه‌ها و تفکرات مذهبی ملهم از آیات قرآنی هستند (شکفته، ۱۳۹۴: ۱۰۴) و بررسی آنان برای دریافت مضامین آرایه‌ها حائز اهمیت است. از این رو، در این پژوهش به بررسی کتیبه‌های سردر مساجد شیراز پرداخته شده است. از ۱۶ مسجد مورد مطالعه، سردر ۵ مسجد فاقد کتیبه، و کتیبه‌های سردر سایر مساجد شامل مواردی چون عبارات مذهبی (آیات قرآنی، احادیث، نام پیامبر و ائمه معصومین)، رقم ساخت، امضای سازنده یا سفارش‌دهنده، وقفیات و... بوده که با توجه به اهداف پژوهش، تنها عبارات مذهبی بررسی شده و از پرداختن به موارد خارج از بحث خودداری شده است.

نتایج حاصل از بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد با وجود اینکه در اواخر دوره زندیه و دوره قاجاریه هنر آجرکاری دوباره به عرصه تزینات بازگشت و در این دوران شاهد اوج پیشرفت و استفاده از آجرهای تزینی در معماری اسلامی ایران هستیم، ولی جزو تزینات اصلی پیشگاه مساجد شیراز نبوده است. با وجود این که حضور آجر در پیشگاه مساجد این دوره گواه بازگشت تزینات آجری به معماری ایران است، این حضور آن‌چنان پررنگ نبود و هم‌چنان در این دوران نیز، تزینات کاشی‌کاری، نقش اصلی را در تزینات پیشگاه مساجد داشته است.

نمودار شماره ۲: میزان استفاده از انواع تزینات آجرکاری در پیشگاه مساجد شیراز؛ مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۱۰: راهنمای نمای پیشخان مسجد؛ مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۴: بررسی کتیبه‌های سردر ورودی مساجد مورد مطالعه

مسجد	تصویر	نوع	خط	متن	مضمون
آقا ل		کاشی کاری	-	سوره توبه، آیه ۱۸	اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بانیان آن
امام علی		کاشی کاری	-	سوره توبه، آیه ۱۰۸	اهمیت بنا نمودن مسجد بر پایه تقوا
سیاوشان		کاشی کاری	-	سوره توبه، آیه ۱۸	اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بانیان آن
حاج رضا		سنگی	-	سوره توبه، آیه ۱۸	اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بانیان آن
مشیر		کاشی کاری	-	سوره نصر سوره کوثر	وعده فتح و یاری از جانب خدا و فرمان تسبیح و استغفار به سبب این یاری اعطای خیر و برکت به پیامبر، فرمان به نماز و قربانی کردن
حاج علی		-	-	سوره توبه، آیه ۱۸ و ۱۹	اهمیت بنا نمودن مسجد و مشخصات بانیان آن
قدس		کاشی کاری	-	لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله	یگانگی خدا رسالت پیامبر ولایت امام علی
وکیل		کاشی کاری سنگی	کوفی ثلث	آیاتی از سوره توحید بخشی از آیه الکرسی سوره توبه، آیه ۱۸ آیه ۷۸ سوره اسراء	تأکید بر یگانگی خدا و ذکر صفات خداوند مجموعه ای از صفات الهی اوقات نمازهای پنج گانه و شب زنده داری
عتیق		کاشی کاری	-	تاریخ مرمت مسجد نام ۱۲ امام آیه ۷۸ سوره اسراء	اوقات نمازهای پنج گانه و شب زنده داری نام ۱۲ امام
نصیر		سنگی	نستعلیق	وه کز این مسجد سپهر طراز...	شعری در وصف سازنده مسجد و تاریخ آن
طاهره		سنگی	-	-	مشخصات بنا، بانی و دوره تاریخی

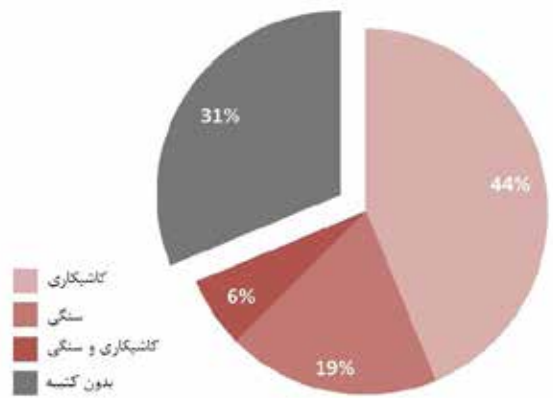
مأخذ: نگارندگان

با توجه به بررسی‌های به عمل آمده، آیه ۱۸ سوره توبه پرکاربردترین متن کتیبه‌های سردر ورودی مساجد شیراز است. در مضمون این آیه شریفه، ایمان به خدا و روز قیامت، اقامه نماز، پرداخت زکات و تقوی الهی از شروط لازم برای بانیان مسجد معرفی شده است. این آیه شریفه که از آیات پرکاربرد در کتیبه‌های مساجد اسلامی است، در مساجد مطرح مناطق دیگر از جمله مسجد جامع زواره و مسجد جامع برسیان نیز دیده می‌شود.

یافته‌ها نشان می‌دهد که پیشگاه ورودی ۶۹ درصد از مساجد مورد بررسی دارای کتیبه هستند که اکثر این کتیبه‌ها به صورت کاشی کاری اجرا شده‌اند (نمودار شماره ۳). با این وجود مساجدی نیز هستند که کتیبه سنگی دارند که در این میان می‌توان به مساجد طاهره، حاج رضا و نصیرالمک اشاره کرد. در مسجد وکیل نیز شاهد دو کتیبه، یکی سنگی و دیگری اجرا شده با کاشی کاری هستیم.

ساختار قانونمند دارند، نقوش گیاهی، نقوش انسانی یا حیوانی و نقوش مربوط به خطوط و کتیبه‌ها (بزرگمهری و خدادادی، ۱۳۸۹: ۲۹). بمانیان و همکاران به طور خاص، نقوش به کار رفته در ابنیه مذهبی را در انواع نقوش گیاهی، انسانی، منظره‌های معماری، نقوش هندسی و خطوط تزئینی دسته‌بندی کرده است (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰). با توجه به بررسی‌های انجام گرفته نقوش انسانی، حیوانی در مساجد قدیم شیراز به کار نرفته است. از آن‌جا که نقوش منظره‌های معماری تنها در مسجد نصیرالملک به کار رفته از آوردن آن در جدول اجتناب شده است. نقوش گیاهی به کار رفته بیش تر ختایی و اسلیمی گلدار است و از اسلیمی حیواندار تنها در مسجد وکیل استفاده شده و نقش گلدانی تنها در مسجد مشیر، گل و گلدان در مساجد حاج علی و نصیرالملک و کاسه بشقابی تنها در مسجد نصیرالملک به کار رفت است.

نمودار شماره ۳: سهم انواع کتیبه‌ها در پیشگاه مساجد شیراز

ب) نقوش: نقوش تزئینی که از نظر شکلی در معماری ایرانی به چهار دسته تقسیم شده‌اند در تزئینات مساجد اسلامی نیز بسیار دیده می‌شوند انواع این نقوش عبارتند از: نقوش هندسی که نظم و

تصویر شماره ۱۱: از راست به چپ: نقش ختایی و اسلیمی در مسجد عتیق، گلدانی در مسجد مشیر، گل و گلدان در مسجد حاج علی، اسلیمی حیواندار در مسجد وکیل؛ مأخذ: نگارندگان

جدول شماره ۵: بررسی نقوش تزئینی سردر مساجد مورد مطالعه

نما	خطوط تزئینی			نقوش گیاهی			نقوش هندسی		نقوش مسجد
	نوع	تکنیک اجرا	نوع	نوع	تکنیک اجرا	تکنیک اجرا	نوع		
	ثلث، کوفی بنایی	کاشی معرق و هفت رنگ	*	ختایی و اسلیمی	آمود سنگی، کاشی هفت رنگ	*	آمود سنگی	*	آقار
	ثلث	کاشی هفت رنگ	*	-	-	-	آجرکاری	*	امام علی

نما	خطوط تزئینی			نقوش گیاهی			نقوش هندسی		نقوش مسجد
	نوع	تکنیک اجرا	نوع	نوع	تکنیک اجرا	نوع	تکنیک اجرا		
	کوفی بنایی	کاشی معرق	*	-	-	-	آجرکاری، کاشی معرق و معقلی	*	بغدادی
	ثلث، نستعلیق	آمود سنگی، کاشی هفت رنگ	*	-	-	-	کاشی معرق	*	حاج رضا
	ثلث	سنگ و کاشی هفت رنگ	*	ختایی و اسلیمی گلدار و حیوان دار	آمود سنگی، کاشی هفت رنگ و زغره	*	آمود سنگی، کاشی معرق	*	وکیل
	کوفی بنایی	کاشی معرق	*	-	-	-	کاشی معرق و معقلی	*	حاج غنی
	ثلث	کاشی هفت رنگ	*	گل و گلدار	کاشی هفت رنگ	*	کاشی معرق	*	حاج علی
	ثلث	آمود سنگی، کاشی معرق	*	ختایی و اسلیمی	آمود سنگی، کاشی معرق و هفت رنگ	*	کاشی معرق	*	عتیق
	ثلث	کاشی هفت رنگ	*	-	-	-	کاشی معرق، آجرکاری	*	نو
	کوفی بنایی	کاشی معرق	*	-	-	-	کاشی معرق و معقلی	*	حاج باقر
	نستعلیق	آمود سنگی، کاشی هفت رنگ	*	ختایی و اسلیمی، گل و گلدار	آمود سنگی، کاشی هفت رنگ	*	کاشی معرق	*	نصیرالملک

نما	خطوط تزئینی			نقوش گیاهی			نقوش هندسی		نقوش مسجد
	نوع	تکنیک اجرا	معماری	نوع	تکنیک اجرا	معماری	تکنیک اجرا	معماری	
	ثلث	کاشی هفت رنگ	*	-	-	-	آجر کاری، کاشی معرق	*	قدس
	ثلث، کوفی بنایی	کاشی هفت رنگ و معرق	*	گلدانی، ختایی و اسلیمی	آمود سنگی، کاشی زغره	*	کاشی معرق	*	مشیر
	نستعلیق	آمود سنگی	*	-	-	-	کاشی معقلی	*	طاهره
	ثلث و نستعلیق	کاشی هفت رنگ	*	ختایی	کاشی هفت رنگ	*	کاشی معرق	*	سیاوشان

شیراز دیده نمی‌شود و تنها در پیشخوان پنج مسجد و عمدتاً با تکنیک گره‌چینی اجرا شده است. از دیگر تکنیک‌های به کار رفته در اجرای تزئینات آجری می‌توان به خون‌چینی اشاره کرد. با توجه به بررسی‌های به عمل آمده می‌توان گفت تزئینات سنگی از تزئینات رایج ورودی مساجد شیراز نبوده و تنها در پنج مسجد و غالباً در چفد اصلی و بالای در ورودی دیده می‌شود. تزئینات گچی نیز برخلاف سایر تزئینات تنها در یک مسجد به کار رفته است. نقاشی از منظره معماری تنها در مسجد نصیرالملک به کار رفته و نقوش انسانی و حیوانی در مساجد دیده نمی‌شود. در نتیجه، این مساجد کمتر تحت تأثیر فرهنگ و هنر غربی بوده‌اند. بررسی مضامین کتیبه‌ها نشان‌دهنده این است که در انتخاب آیات و احادیث، برخی بر بقیه رجحان داشته و بیش از همه از مضامینی که بر اقامه نماز و اوقات آن تأکید داشته‌اند استفاده شده است. هم‌چنین با مقایسه کلیه مساجد تاریخی شیراز با یکدیگر این گونه به نظر می‌رسد که تزئینات مساجد در گذر زمان (از دوران صفاریه تا قاجاریه و اوایل پهلوی) تغییرات معناداری به همراه داشته است. به گونه‌ای که کاربرد کاشی کاری و به خصوص کاشی هفت رنگ در دوره‌های متأخر بیش تر شده است. در صورتی که تزئینات آجرکاری روندی معکوس داشته است. تزئینات و کاشی کاری از زمان صفاریان به بعد در مساجد شیراز

نمودار شماره ۴: سهم انواع نقوش و خطوط تزئینی در پیشگاه مساجد شیراز

نتیجه‌گیری

بررسی تزئینات سردر ورودی مساجد شیراز که محل اتصال مسجد به شهر محسوب می‌شود نشان از آن دارد که رایج‌ترین نوع تزئین در نمود خارجی مساجد شیراز، تزئینات کاشی کاری است. این تزئینات که نسبت به سایر تزئینات ورودی، پرمکثرت‌تر نیز هستند، عمدتاً با تکنیک‌های معرق، معقلی و هفت رنگ در سطوح گسترده و زغره و دوال در مرز سطوح اجرا شده‌اند. از دیگر تزئینات کار شده در پیشخان مساجد شیراز می‌توان به تزئینات آجری اشاره کرد. این تزئینات برخلاف تزئینات کاشی کاری در تمامی مساجد

در تمامی دوره‌های تاریخی دیده می‌شود و سهم بیش‌تری نسبت به سایر تزئینات به خود اختصاص داده است. تزئینات آجری کمتر از تزئینات کاشی کاری دیده می‌شود ولی در همه دوران‌های مورد بررسی، حتی شده در یک مسجد از آن دوره نمود یافته است و به رغم کمرنگ شدن در هیچ دوره‌ای حذف نگردیده است. تزئینات سنگی با وجود کاربرد داشتن در دوره صفاریان در دوره‌های بعد، از پیشگاه مساجد حذف شد و سپس از دوران قاجاریه به بعد دوباره در تزئینات پیشگاه مساجد در شیراز دیده می‌شود. مقرنس نیز از دوران صفویه به بعد از تزئینات رایج پیشگاه مساجد شیراز بوده است. جالب آن که این عنصر تزئینی همواره با هم‌نشینی کتیبه همراه بوده است.

پی‌نوشت‌ها

1. Derek Hill
2. Oleg Graber

فهرست منابع و مراجع

1. ابراهیم زاده، فرزاد؛ مبینی، مهتاب؛ نوروزی، بهمن (۱۳۹۲)، «طرح و نقش و اهمیت آن در نمای شهری با نگرشی در مسجد جامع یزد»، فصلنامه هنر، سال سی و یکم، شماره ۸۷-۸۸.
2. ایمنی، عالیبه (۱۳۸۹)، «بیان نمادین در تزئینات معماری اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۲، ۸۶-۹۳.
3. بزرگمهری، زهره؛ خدادادی، اناهیتا (۱۳۸۹)، آمودهای ایرانی، سروش دانش، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی سروش دانش.
4. بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش؛ سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۰)، «بررسی تطبیقی نقوش کاشیکاری دو مسجد-م درسه چهارباغ و سید اصفهان»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، سال اول، شماره دوم.
5. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷)، معماری ایرانی، نشر سروش دانش، تهران، چاپ اول.
6. جلیلی صدرآباد، سمانه؛ بلبللی، شیوا (۱۳۹۶)، «بررسی جایگاه مصالح در نمای شهری با استفاده از رویکرد توسعه پایدار شهری»، فصلنامه علمی-پژوهشی نقش جهان، تابستان ۱۳۹۶، سال هفتم، شماره ۲، ۴۷-۵۷.
7. حسینی، بهشید (۱۳۷۶)، «چستی شناسی نظام شکل (تفرید عناصر تشکیل دهنده مسجد)»، مجموعه مقالات معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر دانشکده پردیس اصفهان، آذر ماه.
8. حقیقت نائینی، غلامرضا (۱۳۷۶)، «نقش متقابل مساجد و شهر از دیدگاه شهرسازی (مطالعه موردی بافت کهن نائین)»، مجموعه مقالات معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر دانشکده پردیس اصفهان، آذر ماه.
9. شکفته، عاطفه (۱۳۹۴)، «مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۸، پاییز، ۱۰۴-۱۲۰.
10. ماهرالنقش، محمود (۱۳۹۲)، کاشی و کاربرد آن، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران.
11. راضی و ملاجعفری (۱۳۸۴)، نقش مایه‌های نوشتاری در مسجد جامع یزد، در زین العابدین درگاهی (ویراستار)، هنر و معماری مساجد، (جلد ۲)، رسانش، تهران.

12. موسوی سرورینه باغی، الهه سادات؛ صادقی، علیرضا (۱۳۹۵)، «ارائه فرایند طراحی جداره های شهری در جهت ارتقای کیفیت های بصری زیبایی شناسی منظر شهری، نمونه موردی: خیابان احمدآباد مشهد»، نشریه مدیریت شهری، سال پانزدهم، شماره ۴۳.
13. مهریویا، جمشید (۱۳۷۶)، «آرایه های معماری سنتی در مساجد ایران»، هنر، تابستان و پاییز ۱۳۷۶؛ شماره ۳۳.
14. هیل، درک؛ گرابر، اولگ (۱۳۷۵)، معماری و تزئینات اسلامی، وحدتی دانشمند، مهرداد، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
15. یشمی، جلال (۱۳۷۸)، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، گذشته، حال، آینده، دانشگاه هنر، تهران.
16. http://www.zohreh-bozorgnia.com (برداشت اطلاعات در تاریخ ۲۱ آذر ۹۴)

Archive of SID